

СЕКЦІЯ 1

СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ РЕЛІГІЇ НА НЕПІДКОНТРОЛЬНИХ ТЕРИТОРІЯХ ДОНЕЧЧИНИ

PECULIARITIES OF RELIGION POLICY IMPLEMENTATION IN NON-CONTROLLED TERRITORIES OF DONETSK REGION

У статті досліджуються особливості становлення й реалізації політики щодо релігійних організацій, яка здійснюється на непідконтрольних територіях Донеччини у 2014–2020 рр. Проаналізовано формально-юридичні, законодавчі аспекти, інституційне впорядкування та функціональні обов'язки органів окупаційної адміністрації, на які покладено завдання реалізації політики щодо релігійних спільнот на законодавчому й виконавчому рівнях. Проаналізовано ставлення до релігії з боку окремих представників окупаційної адміністрації. Здійснено аналіз специфіки технологій впливу на релігійне середовище. Як технології охарактеризовано такі методи та засоби, як практика реєстрації, перереєстрації, легітимації релігійних організацій, практика релігієзнавчої експертизи, як ключові механізми селекції та контролю за релігійним середовищем. Визначено, що практика релігієзнавчої експертизи стала основним інструментом, який окупаційна влада Донецька використовує для відмови в реєстрації релігійних громад. Проаналізовано механізми й алгоритми здійснення означених технологій. Зроблено висновок, що курс на тотальний контроль суспільно-політичного життя торкнувся релігійного життя безпосереднім чином. Практика реалізації політики щодо релігійних організацій має на меті взяття під контроль наявних релігійних конфесій, провести їх селекцію. Автор дійшов висновку, що тиск на церкви й релігійні організації на окупованих територіях Донецької області з метою змусити їх дотримуватися цих вимог поставило керівництво громад перед непростим вибором: або йти на виконання цих вимог особливо в умовах загрози заборони будь-якої релігійної діяльності й подальшої конфіскації храмів, молитовних будинків та іншого церковного майна; або тим чи іншим чином ігнорувати ці вимоги та діяти в підпіллі чи взагалі припиняти діяльність особливо в умовах тиску з боку спецслужб і реальної небезпеки репресій.

Ключові слова: окуповані території, окупаційна адміністрація, релігійна політика, репресії, релігійні організації, соціально-культурні реалії.

The article examines the features of the formation and implementation of the policy in relation to religious organizations, which is carried out in the uncontrolled territories of Donbass in 2014–2020. Analyzed the formal legal, legislative aspects, institutional ordering and functional responsibilities of the occupation administration bodies, which are entrusted with the tasks of implementing the policy of religious communities at the legislative and executive levels. The attitude to religion on the part of individual representatives of the occupation administration is analyzed. The analysis of the specifics of technologies for influencing the religious environment is carried out. Methods and means such as the practice of registration, re-registration, legitimation of religious organizations, the practice of religious studies as key mechanisms of selection and control over the religious environment are characterized as technologies. It has been determined that the practice of religious studies has become the main tool that the occupying authorities of Donetsk use to deny registration of religious communities. The mechanisms and algorithms for the implementation of these technologies are analyzed. It is concluded that the course towards total control of social and political life directly affected religious life. The practice of implementing the policy in relation to religious organizations is aimed at taking control of the existing religious confessions, carrying out their selection. The author came to the conclusion that the pressure on churches and religious organizations in the occupied territories of Donetsk region in order to force them to comply with these requirements has presented the community leaders with a difficult choice. Or to comply with these requirements, especially in the face of the threat of a ban on any religious activity and the subsequent confiscation of churches, houses of worship and other church property. Either ignore these demands in one way or another and act underground or stop activities altogether, especially in the face of pressure from the special services and the real danger of reprisals.

Key words: occupied territories, occupation administration, religious policy, repressions, religious organizations, socio-cultural realities.

УДК 322:172.3
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.31.1>

Луковенко І.Г.
к.істор.н,
доцент кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін
Донецький державний університет
управління

Постановка проблеми та актуальність. Окупація частини Донеччини, що триває, тримає в стані постійної актуальності цілу низку процесів, зокрема, і в гуманітарній сфері, площині соціально-культурних реалій. Не останнє місце тут належить процесам у релігійному середовищі. Серед найважливіших проблем,

що постають на тимчасово непідконтрольних територіях і з якими постійно стикаються релігійні організації, що залишилися по той бік лінії розмежування, це політика, яку проводить окупаційна адміністрація.

Виклад основного матеріалу. Сам факт розділення території Донецької області на

непідконтрольну/окуповану та вільну є найвагомішим фактором, що постійно впливає на релігійну ситуацію в цьому регіоні. Через об'єктивні причини офіційна влада не має доступу на окуповану територію, а відповідно, не має змоги впливати на ситуацію в цій площині. Зокрема, фахівцями підкреслюється, що на непідконтрольних територіях «немає легітимної влади, яка б могла нести відповідальність за дотримання прав людини та виконувати міжнародні зобов'язання в цій сфері» [1]. Отже, «на окупованих територіях Донбасу ситуація з дотриманням свободи віросповідання значно гірша, ніж у Криму, адже більшість громад фактично припинили своє існування, а свобода думки, совісті й віросповідання відсутня як явище» [2].

Упродовж 2014–2020 рр. на непідконтрольній території Донеччини сформувалася власна політика щодо релігії, загалом сформовано інституційну систему органів, що здійснюють політику щодо релігії, прийнято низку «законодавчих актів», що формально регулюють політику окупаційної адміністрації в цій сфері.

Якщо казати загалом, то релігійна ситуація там прямо залежить від ставлення до релігії з боку окупаційної адміністрації, яке загалом характеризується на практиці утилітарами та переслідуваннями, окупаційна влада вдається до різного роду технологій і механізмів контролю за релігійним середовищем [3, с. 130].

Світоглядно-ідеологічною базою політики щодо релігії є ідеологія та практика «русского мира» (за формулюванням одіозного Захара Прилепіна «происходящее на Донбассе – это будущее России и точка сборки Русского мира») [4, с. 223–224].

У чинному на тій території законодавстві (т. зв. «конституції ДНР») зазначено: «В Донецкой Народной Республике признается идеологическое и политическое многообразие, многопартийность. Религиозные объединения отделены от государства и равны перед законом. Никакая религия и идеология не могут устанавливаться в качестве государственных или обязательных» (ст. 9). Підкреслюється, що «каждому гарантируется свобода совести, свобода вероисповедания, включая право исповедовать индивидуально или совместно с другими любую религию или не исповедовать никакой, свободно выбирать, иметь и распространять религиозные и иные убеждения и действовать в соответствии с ними» (ст. 21). Але «права и свободы человека и гражданина могут быть ограничены законом только в той мере, в какой это необходимо в целях защиты основ конституционного строя, нравственности, здоровья, прав и законных интересов других лиц, обеспечения обороны страны и безопасности государства» (ст. 48).

Варто зазначити, що в першій версії «конституції» «первенствующей и господствующей верой является Православная вера (Вера Христианская Православная Кафолическая Восточного Исповедания), исповедуемая Русской Православной Церковью (Московский Патриархат)». Причому не просто так, а як «системообразующего столпа Русского мира».

Така версія не знайшла практичного вираження як правова норма, очевидно, тому, що реалії релігійного життя все ж таки не давали та не дають здійснитися такій огульній і відвертій практиці. Тим не менше нині покійний тодішній «голова» «ДНР» Захарченко вимушений був тоді ж казати, що «лично он признает всего четыре религии: православие, римо-католицизм, мусульманство и иудаизм. Все остальные конфессии в ДНР будут считаться незаконными» [5].

Лише із середини 2016 р. починається процес унормування діяльності релігійної сфери, створення квазізаконодавчої бази. Намагання ввести елемент законності реалізовано в прийнятті т. зв. «Закона ДНР «О свободе вероисповедания и религиозных объединениях» 24 червня 2016 р. (підписаний Захарченко 13 липня, вступив у силу 15 липня). Цим актом окупаційна адміністрація проголосила «республіку» світською «державою». Водночас була зафіксована особлива роль православ'я в історії «Донецкой Народной Республики», становленні та розвитку її духовності, культури й моральності. Інші релігії, а це «христианство, ислам, иудаизм и другие религии...», постулюються невід'ємною частиною «духовного наследия представителей народов, проживающих на территории Донецкой Народной Республики» [6, с. 33].

Сформовано «державні» інституції, на які покладено питання релігійної політики. Законодавчий складник покладено на т. зв. «Народный совет ДНР», при якому діє т. зв. «Комитет Народного Совета ДНР по общественным объединениям и религиозным организациям», серед функцій якого – підготовка проектів законів з питань діяльності релігійних організацій.

Виконавчим органом, що реалізує політику щодо релігії, є «Міністерство культуры ДНР», яке є «республіканським» органом виконавчої влади, що здійснює функції з вироблення й реалізації державної політики та нормативного правового регулювання, зокрема, у сфері релігії. У ньому існує спеціальний орган – т. зв. «сектор (згодом – отдел) религий и национальностей».

Від початку збройної агресії та фактичної втрати контролю Україною над окупованими районами (приблизно в жовтні 2014 р.) на території, що опинилася під контролем

структур окупаційної адміністрації, продовжувала діяти розгалужена мережа релігійних організацій. І якщо на перших порах, упродовж 2015 р., частково 2016 р., питання про їх формальне становище (принаймні офіційно) не порушувалося, то у 2016 р. окупаційна адміністрація після прийняття «закона» ініціювала офіційну перереєстрацію наявних релігійних організацій, причому основний посыл стосувався фактично діючих громад, що вели діяльність ще з довоєнних часів. Окупаційна влада взяла курс на встановлення контролю за цією сферою суспільного життя. Анархія та беззаконня 2014–2015 рр. змінилися на хоча б якусь подобу закону та процедури.

Ідеологічним підґрунтям перереєстрації/реєстрації стала достатньо жорстке й відверте формулювання обґрунтування: «... в целях противодействия экстремистской, террористической и сектантской деятельности...» [7]. Означене цілком вкладається й у формально-юридичну систему, яка закріплена в релігійному «законодавстві» «республіки», де у вищезитованому «законі» визнається «недопустимость проявлений сектантства, религиозной ненависти, вражды и необходимость эффективного им противодействия». «Создание сект и распространение сектантства, необоснованное воспрепятствование осуществлению права на свободу вероисповедания, в том числе сопряженное с насильем над личностью, с умышленным оскорблением религиозных чувств, с пропагандой религиозного превосходства, с уничтожением или с повреждением имущества либо с угрозой совершения таких действий, запрещается и преследуется в соответствии с законодательством Донецкой Народной Республики» (ст. 6 «Закона о свободе вероисповедания...»). Сам факт уведення в «законодавство» терміна «секта» є унікальним навіть у РФ, законодавство якої скопійовано, не має цього терміна. Свого часу Захарченко доволі жорстко виразився: «Я буду жестко бороться с сектантством. За последние 20 лет они наводнили нашу страну. Я не хочу, чтобы мысли, умы нашей молодежи занимали псевдо-религии».

На наш погляд, означене має кілька причин. Перша – це взяти під контроль наявний релігійний загал. Курс на тотальний контроль суспільно-політичного життя не міг не торкнутися сфери релігії. Друге (похідне від першої причини) – селекція, або, за термінологією тамтешніх ідеологів, «дезінфекція» релігійного простору, адже артикульований адептами цього процесу наратив чітко постулював як обґрунтування боротьби з т. зв. «агентами впливу» (передусім США), намагання недопущення «попадания под чужой контроль» населення (зокрема недопущення «майданних» настроїв), недопущення того, щоб «грома-

дяни ДНР» стали «провідниками чужої волі», виключення «факторів ризику» та боротьбу з ними, які, на думку окупаційної адміністрації, є небезпечними ідеологіями. Нарешті, третє – намагання взагалі відновити інформацію про наявний релігійний загал, адже під час анархії 2014–2015 рр. великий масив матеріалів щодо діяльності релігійних організацій на території області втрачений.

Якщо проаналізувати перелік документів, які потрібно було надати для реєстрації, то серед іншого впадає у вічі необхідність подання не тільки списку засновників (це є й в українській практиці), а й списку членів релігійної організації з указанням їх ПІБ, дати народження, місця проживання та контактних телефонів, що, очевидно, є намаганням взяти не лише у фактично повний контроль діяльність громади як такої, а й контроль над самими віруючими відповідних громад.

Ту ж мету й завдання переслідує й анонсоване продовження формування законодавчої бази у сфері релігійної політики, зокрема т. зв. «комітетом Народного Совета ДНР по общественным объединениям и религиозным организациям» ще у 2016 р. анонсовано розробку «законопроектів» із промовистими назвами: «О государственной политике в религиозной сфере», «Об особенностях духовно-нравственного воспитания и религиозного просвещения в Донецкой Народной Республике», «Об особенностях предупреждения и профилактики религиозных злоупотреблений и правонарушений», «О мерах антисектантской безопасности» [8].

Указана технологія простежується й у введеному інституту релігієзнавчої експертизи як ключового механізму селекції та контролю за релігійним середовищем. Для здійснення цієї діяльності було створено «Экспертный совет по проведению государственной религиозно-экспертизы при Министерстве культуры», орган, який відіграє ключову роль у процесі реєстрації (по суті, сепарації) наявного релігійного загалу. Зокрема, цей орган може вносити свої пропозиції в чинне «законодавство» [9]. З огляду на той факт, що для цілей перереєстрації та реєстрації діючих релігійних організацій релігієзнавча експертиза має проводитися в обов'язковому порядку, можна стверджувати, що саме ця вимога стала основним із інструментів, який окупаційна влада Донецька використовує для відмови в реєстрації релігійних організацій і груп. При цьому релігійні організації й групи в разі успішної реєстрації зобов'язані не пізніше 15 березня року, наступного за звітним, подавати до уповноваженого органу повідомлення про продовження діяльності за встановленою формою представляти в уповноважений орган.

Контроль за діяльністю релігійних організацій мають на меті й прийняті в березні 2020 р. зміни в чинний «закон», які мають регулювати питання, що стосуються того, хто має право здійснювати місіонерську діяльність, де дозволяється й де забороняється її вести, а також умови, необхідні для місіонерської діяльності [10].

Треба зауважити, що, згідно з наявною інформацією, процес перереєстрації наявних громад мав початися вже відразу після прийняття «закону» 2016 р. Принаймні відомо, що вже восени 2016 р. т. зв. «и.о. министра юстиции ДНР» свідчила, що «на сьогоднішній день ні одна релігійна організація не встала на учёт», а отже, «проведение любых обрядов, культов, проповедей на улицах организациями без государственной регистрации, которые себя считают религиозными, является неправомерным». Із цих слів важко зробити висновок: чи на той момент ті громади, що не пройшли перереєстрацію, уже вважалися поза законом, а їхня діяльність була заборонена, чи тим самим постулювався імператив-попередження, що в разі непроходження перереєстрації діяльність громад буде заборонена. Принаймні лише з кінця 2016 р. розпочався процес юридичного забезпечення процесу перереєстрації.

Безпосередньо процес перереєстрації покладено на т.зв. «Міністерство юстиції ДНР». У грудні 2016 р. прийнято т. зв. «Регламент осуществления Министерством юстиции Донецкой Народной Республики контроля деятельности религиозных объединений», яким прописувалася процедура перереєстрації.

Але порядок її був оформлений тільки, коли 10 лютого 2017 р. набрав чинності ще один «закон» із назвою «О внесении изменений в Закон Донецкой Народной Республики «О свободе вероисповедания и религиозных объединениях», згідно з яким уповноваженим органом з питань релігії є «республіканський» орган виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері культури й релігії, – т. зв. «Міністерство культури ДНР», а видача зареєстрованій релігійній організації свідоцтва про державну реєстрацію (двох примірників статуту й унесення відомостей до відповідного Реєстру) віднесені до компетенції т. зв. «Міністерства юстиції ДНР».

Коментуючи ці нововведення т. зв. «віце-спікер парламенту» О. Макєєва сформулювала основну тезу: «Все религиозные организации, которые существуют на территории Донецкой Народной Республики, в обязательном порядке должны будут зарегистрироваться или же подтвердит свою регистрацию». За її словами, обов'язкова процедура реєстрації буде займати до трьох місяців.

Неакредитовані релігійні об'єднання не зможуть здійснювати відповідну діяльність. Також була артикульована теза, що «в целях противодействия экстремистской, террористической и сектантской деятельности, ужесточен контроль в части проведения плановых и внеплановых проверок этих организаций» [11].

Урешті-решт, для практичної реалізації процесу реєстрації релігійних організацій окупаційною владою лише в червні 2017 р. затверджено форми «реєстру», форми «документів», «свідоцтв» тощо.

Очевидно, що сама по собі спроба юридичної формалізації відповідної сфери суспільного буття не є чимось дивним. Але те, чим саме керуються очільники окупаційної адміністрації, їхня риторика та дії свідчать саме про намагання використання «протидії екстремістській, терористичній і сектантській діяльності» як приводу до реалізації контролю за діяльністю релігійних організацій як таких саме в контексті загальної пропагандистсько-ідеологічної установки, що панує на окупованих територіях.

На практиці все це вилилося в те, що зобов'язання церквам і релігійним організаціям на окупованих територіях Донецької області виконувати це розпорядження про перереєстрацію, поставило керівництво громад перед непростим вибором: або йти на виконання цих вимог особливо в умовах загрози заборони будь-якої релігійної діяльності й подальшої конфіскації храмів, молитовних будинків та іншого церковного майна; або тим чи іншим чином ігнорувати ці вимоги та діяти в підпіллі чи взагалі припиняти діяльність. Ситуація ускладнювалася тим, що спочатку конкретні механізми перереєстрації не були прописані, відповідно, керівництво громад не поспішало взагалі робити якісь кроки. Не додавало впевненості й мовчання офіційних українських властей щодо того, як саме вчинити, як діяти громадам у такій непростій ситуації, адже якщо необхідність перереєстрації на підконтрольних територіях керівних центрів була прописана, то про перереєстрацію громад мови не було.

На керівництво громад (зокрема УГКЦ, УПЦ КП, а з 2019 р. ПЦУ) відбувався та відбувається тиск з боку окупаційних спецслужб. У разі невиконання нових вимог громади загрозували закрити, а священникам погрожували виселенням і депортацією разом із сім'ями. Офіційні повідомлення вказували, що релігійні організації, які зареєстровані й здійснювали свою діяльність до 14 травня 2014 р., у термін до 1 березня 2019 р. мали надати в уповноважений орган необхідні документи для прийняття рішення про державну реєстрацію в установленому «законом» порядку. Відповідно, повідомлялося,

що з 1 березня 2019 р. подача документів на реєстрацію була припинена.

Першою громадою, що офіційно зареєстрована в березні 2019 р., стала іудейська громада м. Донецька [12].

Щодо поданих на реєстрацію документів існує певна суперечність у наявній інформації. Так, згідно з інформацією т. зв. «міністра культури» М. Желтякова, оприлюдненою ним на брифінгу наприкінці 2019 р., у 2019 р. до мінкульту було подано більше 190 пакетів документів на реєстрацію (інших релігійних течій, не УПЦ МП) [13]. Згідно зі звітом «мін культу», у 2019 р. подано більше 205 пакетів документів, з них на облік узято 39 релігійних груп, прийнято 61 рішення про державну реєстрацію релігійної організації. Разом із тим 28 групам відмовлено в постановці на облік, а 31 релігійній організації відмовлено в державній реєстрації [12]. Релігійні організації та релігійні групи – це два види релігійних об'єднань згідно з тамтешнім «законодавством».

З іншого боку, є інформація, що станом на 28 лютого 2019 р. (тобто в переддень перед припиненням прийому документів) подано тільки «більше 100 заяв» [14]. Варто відзначити, що, згідно з отриманою інформацією, на цих засіданнях указувалося на те, що релігійні об'єднання не поспішають подавати документи, і підкреслювалося, що діяльність фактично діючих релігійних організацій, які не подали документи для державної реєстрації в установлений термін, буде заборонена й, отже, разом із заборною на здійснення діяльності вони втратять права на користування майном.

Варто підкреслити, що в процесі процедури перереєстрації окупаційна влада (навіть коли відмовляла в перереєстрації) отримувала майже всі дані про діяльність громад, її членів тощо. Документи громадам, що не отримали перереєстрацію, не поверталися.

Тобто, згідно з наявною суперечною та обмеженою інформацією, можна зробити попередній висновок, що перед нами принаймні три групи об'єднань: перша – це громади УПЦ МП, друга – ті організації, що діяли на 14 травня 2014 р. (у цей день прийнято «конституцію ДНР»), і ті, що виникли вже після цього. Для УПЦ МП, як ми вже вказали, була задіяна спрощена процедура легалізації. Друга група мала подати документи до 1 березня. Для інших процес реєстрації триває. Отже, згідно з тією обмеженою інформацією, яку можна знайти, станом на 1 березня 2019 р., документи на реєстрацію подали близько 100 об'єднань серед тих, що мали бути перереєстровані. Ми нині не можемо впевнено казати про природу зареєстрованих

громад, яка кількість із них це перереєстровані, а яка наново зареєстровані. Очевидно поки що те, що станом на кінець 2019 р. на окупованій території Донецької області діяло принаймні 254 організації УПЦ МП, 39 релігійних груп і 61 релігійна організація інших течій. Попри те що велика частина громад не пройшла перереєстрацію, вони продовжували діяти на свій страх і ризик, але водночас ставали й об'єктом прискіпливої уваги з боку окупаційної влади.

На служителів та активних віруючих чиниться тиск, їх опитують, до них приходять співробітники МГБ, опитують колег, сусідів, служителів регулярно заарештовують, переслідують громади, які не пройшли реєстрацію, але все одно принаймні частина з наявних там громад продовжує збиратися й проводити богослужіння. Відповідні органи здійснювали рейди з метою виявлення «незаконно діючих» громад і здійснення щодо них відповідних акцій. Так, наприклад, у грудні 2019 р. органами «прокуратури» Макіївки проведено «перевірку» за фактом здійснення діяльності громади Церкви християн віри євангельської (п'ятидесятників) «Ковчег Заповіту». На керівництво громади відкрито адміністративне провадження й накладено штраф.

Висновки. Можна стверджувати, що впродовж 2014–2020 рр. на тимчасово непідконтрольних районах Донеччини окупаційною адміністрацією була загалом сформована та набула відповідних форм і проявів політика щодо наявних там релігійних спільнот, закладені формально-юридичні, законодавчі засади здійснення цієї політики, відбулося інституційне впорядкування та розподіл функціональних обов'язків органів окупаційної адміністрації, на які покладено завдання реалізації політики щодо релігійних спільнот як на законодавчому, так і виконавчому рівнях.

Аналіз специфіки технологій впливу на релігійне середовище передусім таких методів і засобів, як практика реєстрації, перереєстрації, легітимації релігійних організацій, практика релігієзнавчої експертизи, дає змогу саме ці технології вважати ключовими механізмами селекції та контролю за релігійним середовищем.

Політика щодо релігійних організацій має на меті взяття під контроль наявних релігійних конфесій, проведення їх селекції.

Здійснення тиску на релігійні організації поставило їх керівництво перед вибором: або йти на виконання цих вимог (в умовах загрози заборони будь-якої релігійної діяльності, конфіскації храмів тощо), або тим чи іншим чином ігнорувати ці вимоги й діяти в підпіллі чи взагалі припиняти діяльність (в умовах тиску з боку спецслужб і реальної небезпеки репресій).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васін М. Свобода думки, совісті та релігії: права релігійних громад. URL: <https://helsinki.org.ua/svoboda-dumky-sovisti-ta-relihiji-prava-relihijnyh-hromad-m-vasin/> (дата звернення: 12.06.2021).
2. Ситуація зі свободою віросповідання на окупованому Донбасі гірша, ніж у Криму – правозахисники. URL: [https://zmina.info/news/situacija_zi_svobodou_virosprovidannija_na_okupovanomu_donbasi_girsha_nizh_u_krimu_pravozahisniki_/](https://zmina.info/news/situacija_zi_svobodou_virosprovidannija_na_okupovanomu_donbasi_girsha_nizh_u_krimu_pravozahisniki/) (дата звернення: 23.09.2021).
3. Козловський І. Порушення прав і свобод віруючих та релігійних організацій на окупованих територіях Донеччини (2014–2019 рр.). *Процеси формування в Україні громадянського суспільства та політичної нації* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Маріуполь, 26 квітня 2019 р., ДонДУУ). Маріуполь : ДонДУУ, 2019. С. 129–132.
4. Луковенко І.Г. «Русский мир» як виклик українському громадянському суспільству. *Стратегічний потенціал державного та територіального розвитку* : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (наукове електронне видання), м. Маріуполь, 9 жовтня 2020 р. Маріуполь : ДонДУУ, 2020. С. 223–226.
5. Во что верят «ЛНР» и «ДНР»? URL: <https://realgazeta.com.ua/vo-chto-veryat-lnr-i-dnr/> (дата звернення: 18.10.2021).
6. Гераськов С.В., Фесенко А.М. Релігійна безпека на тимчасово окупованих територіях: стратегії та рішення для країн Східного партнерства : аналітична доповідь. Київ : ДКС-Центр, 2020. 40 с.
7. В «ДНР» введена обов'язальна «реєстрація» всіх релігійних організацій і ужесточені їх перевірки. URL: <http://www.ostro.org/general/society/news/502532/> (дата звернення: 13.09.2021).
8. Отчет о работе Комитета Народного Совета по делам общественных объединений и религиозных организаций за 2016 год. URL: <https://dnrsovet.su/otchet-komiteta-narodnogo-soveta-po-delam-obshhestvennyh-obedinenij-i-religioznyh-organizatsij/> (дата звернення: 05.11.2021).
9. В ДНР защищены права всех религиозных групп. URL: <http://dnr-online.ru/v-dnr-zashhishheny-prava-vsex-religioznykh-grupp/> (дата звернення: 16.09.2021).
10. Народный Совет определил особенности ведения религиозной деятельности (видео). URL: <https://dnronline.su/2020/03/27/narodnyj-sovet-opredelil-osobennosti-vedeniya-religioznoj-deyatelnosti/> (дата звернення: 16.09.2021).
11. В «ДНР» решили ужесточить проверки религиозных организаций. «Чтобы исключить преступную деятельность». URL: <https://www.ostro.org/general/society/news/531348/> (дата звернення: 16.09.2021).
12. Отчет о работе Министерства культуры Донецкой народной республики. URL: <http://www.mincult.govdnr.ru/otchet-o-rabote-ministerstva-kultury-doneckoy-narodnoy-respubliki-v-2019-godu> (дата звернення: 17.09.2021).
13. Министр культуры Донецкой Народной Республики подвел итоги деятельности ведомства за 2019 год. URL: <http://www.mincult.govdnr.ru/news/ministr-kultury-doneckoy-narodnoy-respubliki-podvel-itogi-deyatelnosti-vedomstva-za-2019-god> (дата звернення: 18.09.2021).
14. Состоялось очередное заседание Экспертного совета по проведению государственной религиоведческой экспертизы. URL: <http://www.mincult.govdnr.ru/news/sostoyalos-ocherednoe-zasedanie-ekspertnogo-soveta-po-provedeniyu-gosudarstvennoy-1> (дата звернення: 23.10.2021).